

A nemzetközi viszonyok elméletéhez*

A viták sehol sem olyan fontosak, annyira nélkülözhetetlenek, mint a kialakulóban lévő tudományágak területén, amilyen például a nemzetközi viszonyok (kapcsolatok) elmélete vagy – más megjelölés szerint – a nemzetközi kapcsolatok szociológiája. (A kettő persze nem teljesen azonos!) Örömmel kell tehát fogadnunk minden kísérletet, amely tisztázásukra irányul, így Ágh Attilának „A nyolcvanas évtized globális kihívása és a nemzetközi viszonyok elmélete” c. rendkívül érdekes tanulmányát, és köszönettel tartozunk a *Külpolitika* szerkesztőségének, amiért e lap hasábjait a Palánkai Tibor és Valki László hozzászólásai nyomán kibontakozó vita rendelkezésére bocsátotta. Természetesen a problémakör jóval összetettebb annál, semhogy belátható időn belül feltárható, elemezhető és rendszerezhető lenne, de egy kialakuló tudományos diszciplína esetében már a kérdések pontos megfogalmazása is eredménynek tekinthető. Palánkai Tibor a legnagyobb gondnak a megfelelő rendszerezés és ennek alapján a tudományági elhatárolások hiányát érzi. A magam részéről néhány terminológiai kérdés felvetésére szorítkozom, amelyek azonban véleményem szerint elősegíthetik a továbblépést.

1. Ilyen mindenekeelőtt a *nemzeti* és a *nemzetközi* ellentétpárja. Közismert, hogy az állam és a nemzet keretei nem mindig, nem mindenütt és nem szükségszerűen esnek egybe – ezt Kelet-közép-Európában¹ igazán megtanulhattuk! –, a két jelző következetlen használata tehát félreértésekre adhat okot. Ágh Attila vitaindító tanulmányában a nemzeti kifejezést többször is idézőjelbe teszi, annak bizonyosságaként, hogy tartalma sajátos és a hétköznapiétől eltérő lehet, Palánkai Tibor pedig megjegyzi, hogy tudatában van a nemzeti állam kifejezés használata önkényességének, hiszen – mint írja – „a világon fennálló több mint 150 állami alakulatnak csak elenyésző kisebbsége alapul etnikailag homogén »nemzetten«. Lénye-

* Hozzászólás Ágh Attilának a *Külpolitika* 1983. 4. számában közölt tanulmányához.

ges kérdés azonban, hogy az adott társadalmi vagy politikai rendszer keretében a különböző nemzetiségek mennyire képesek együttélni, érdekeiket és jogukat érvényesíteni, vagy az adott társadalmat egyes nemzetiségek elnyomása miatt milyen súlyos konfliktusok marcangolják”.² Nemzetiségi elnyomás hiánya azonban az államokat nem teszi nemzetivé, ilyenek létezése pedig aligha befolyásolja a kérdéses *államnak* a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban, az árucserében vagy a termelésben betöltött szerepét. (Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságilag nem egy vonatkozásban gyorsabban fejlődött, mint Európának néhány vitathatatlanul nemzeti állama.) „A nemzet a kapitalizmus terméke és fordítva” szögezi le Palánkai Tibor, de ebből nem következik, hogy a kapitalizmus uralkodóvá válása után minden államot nemzetinek, még kevésbé az, hogy „nemzet”-nek kellene neveznünk, akár megfelel az ezzel kapcsolatos kritériumoknak, akár nem. A nemzeti mind a vita alapjául szolgáló tanulmányban, mind a hozzászólásokban voltaképpen a nemzetközi ellentétként szerepel, amit viszont helyesen államközinek kellene neveznünk, mert valami attól nemzetközi, hogy államhatárokat szel át, több államot érint, államok között bonyolódik le – vagy hogy Valki László egyik megjegyzéséhez igazodjam „különböző állampolgárságú emberek között jön létre”.³ Amikor nemzetközi kapcsolatokról, nemzetközi viszonyokról beszélünk, voltaképpen államközi kapcsolatokra, illetve viszonyokra gondolunk, tehát nemzet helyett államot kellene mondanunk, vagy államilag szervezett társadalmat. Nem a nemzet, hanem az állam „a legstrukturáltabb, a leghatékonyabb, a legszervezettebb makroközösség”,⁴ mert a nemzet, ha keretei nem esnek egybe az állam kereteivel, egyáltalán nem hatékony és nem szervezett közösség, és szerepe gazdasági téren elhanyagolható.

Jól tudom, hogy milyen hálátlan dolog egy meghonosodott szóhasználat ellen hadakozni, különösen akkor, ha ez a világnyelvek kialakult terminológiájának (international relations, mezsdunarodnije otnosenijje, relations internationales etc.) hatására történt. Végül megegyezhetünk abban, hogy államközi helyett nemzetközit és állam helyett nemzetet mondjunk, de ennek további konzekvenciái vannak. Ha a nemzet a kapitalizmus terméke és fordítva, akkor hogyan nevezzük a kapitalizmus uralkodóvá válása előtti és a tudományos vizsgálódás szempontjából egyáltalán nem mellőzhető államközi kapcsolatokat? Régebbi példákat nem említve, az itáliai kereskedőköztársaságok, mint Velence és Genova vagy a Hansa Szövetség részvétele az államok közti kereskedelem lebonyolításában számukra semmivel sem volt kevésbé jelentős vagy kevésbé meghatározó, mint a későbbi századok nemzeti államai számára a világkereskedelem. Mivel jelöljük „a nemzetek létrejöttét meghatározó nemzetközi (?) termelési viszonyokat”, amelyekből Ágh Attila felfogása szerint ki kellene indulnunk.⁵ A nemzetek létrejötte előtti nemzetközi termelési viszonyok emlegetése több, mint pontatlanság – zűrzavar. Egy tudományos diszciplína kialakulásának elengedhetetlen része a következetesen és pontosan használt terminológia. Ennek hiányában az újszülöttet nem lehet megfürösztelni és tisztába tenni. Döntsük el tehát, mikor,

milyen értelemben használjuk és használhatjuk a nemzeti, a nemzetközi megjelöléseket!

2. Hasonló problémákat vet fel a rendszer–alrendszer kérdése.

Mit is akarunk valójában megismerni? Először mindig közvetlen környezetünket vesszük szemügyre, a család, a lakóhely és a munkahely után az országot, amelyben, élünk, és miután felfedezzük, hogy pusztán ezek alapján számos kérdésre nem kapunk kielégítő választ, nézünk át határainkon túlra, és kezdjük vizsgálni a helyzetünket közvetve meghatározó „nagyvilág” politikai és gazdasági tényezőit. Az egyes tudományágak képviselői a „belső” viszonyok feldolgozása során kezdtek azok nemzetközi vonatkozásaival és összefüggéseivel foglalkozni, a történészek világtörténelemmel, a közgazdászok a világgazdasággal, a nyelvészek, az irodalmárok az összehasonlító nyelvtudománnyal és irodalommal. A nemzetközi kapcsolatok művelői kezdetben az egyes tudományágak nemzetközi vonatkozású ismeretanyagának eklektikus összegezésére törekedtek. Quincy Wright pl. nyolc államközi (nemzetközi) kapcsolatokkal foglalkozó tudományágot sorolt fel, amelyek jelentős múltra tekinthetnek vissza (a nemzetközi jog, diplomáciatörténet, hadtudomány, a nemzetközi politika, a nemzetközi szervezet, a nemzetközi kereskedelem, a gyarmati kormányzás, a külső kapcsolatok irányítása), de mellettük más diszciplínák egész sorát említi meg, és az összefüggéseket bemutató táblázatában nem kevesebb, mint 23 tudományágnak biztosított helyet.⁶ Ezek kisebb-nagyobb mértékben bizonyára hozzájárulnak a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatához, de igazat kell adnunk Wright bírálójának, Stanley Hoffmannak, aki epésen megjegyezte, hogy „a zsisbvásár nem diszciplína”, és a tudományágak közötti együttműködés nem minden tekintetben eredményes.⁷

Mindezt azért említem, mert a nemzetközi termelési viszonyokról szólván – nekem legalábbis úgy tűnik – ismét az egyes társadalmak szerkezetének vizsgálata során kialakult egyik fogalom került az államközi kapcsolatok síkjára, mielőtt még tartalmilag pontosan tisztázták volna, és nem az az archimédeszi pont, amelyre támaszkodva az államközi (nemzetközi) élet jelenségei, törvényszerűségei feltárhatók lennének. Ágh Attila világrendszerről, „gazdasági és politikai világrendről” szól, katonai, politikai, gazdasági és kulturális információs alrendszerekről, azok gyökeresen eltérő dinamikájáról, felgyülemelő ellentmondásairól.⁸ Palánkai Tibor úgy összegzi Ágh Attila álláspontját, hogy a nemzetközi viszonyok komplex, bonyolultan strukturált és sokdimenziós rendszert alkotnak – majd hozzáteszi, hogy a nemzetközi viszonyok az adott társadalmi-gazdasági alakulat alrendszereként foghatók fel, s annak valamennyi szintjén és szférájában megjelennek. Később, egy másik helyen, más összefüggésben a nemzetről mint alrendszerről beszél. A „rendszer” kifejezést azonban más fogalom számára kellene fenntartani.

A nemzetközi kapcsolatok (viszonyok) vizsgálatának legcélravezetőbb, legeredményesebb módja – véleményem szerint – az, mely a független, de egymás-

sal kapcsolatban álló államok egyidejű létezésének tényéből indul ki, amelyek a mai nemzetközi jogban polgárjogot nyert elnevezés⁹ szerint „az államok nemzetközi közösségét” alkotják. A fogalom persze nem új, a feudális Európa „keresztény köztársasága” lényegében ugyanezt fejezte ki, és az újkor hajnalán Franciscus Suarez a következőképpen fogalmazta meg: „... bár minden független állam, köztársaság vagy királyság önmagában tökéletes közösséget alkot, úgy, amint az a maga tagjaiból áll, mégis ezeknek a közületeknek mindegyike valamilyen módon tagja annak a magasabb összességnek, amelynek neve az emberi nem. Mert soha ezek a közösségek nem lehetnek annyira elégségesek külön-külön önmaguknak, hogy ne szorulódnának egymás között valamilyen kölcsönös segítségre, egymás társaságára és az egymással való érintkezésre, néha nagyobb fokú jólétük és nagyobb hasznuk végett, néha erkölcsi szükségből vagy tehetetlenségükből. . . .”¹⁰ Íme az államok interdependenciájának 400 év előtti megszövegezése, amelyről a korai kapitalizmus gondolkodója, Thomas Hobbes ugyan egészen más képet rajzolt,¹¹ de az a körülményt, hogy az államok nem léteznek elszigetelten, és hogy létezésük, cselekvésük kölcsönösen determinált, mindkettőjük művéből egyértelműen kirajzolódik.

Az államoknak ez a nemzetközi közössége, amelyet voltaképpen a benne részt vevő eltérő nagyságú és gazdasági-társadalmi tekintetben különböző államok határoznak meg, és amely viszont a maga részéről a benne részt vevők fejlődését, cselekvését determinálja, a politika- és gazdaságtudományok vizsgálódásainak elsőrendű tárgya. Ez az a *(világ-) rendszer*, amelynek alkotóelemeit – nem csupán az egyes államokat, de az alrendszerként felfogható államcsoporthozulásokat –, valamint a köztük kialakult, a rendszert rendszerré tevő kapcsolatokat és annak belső szabályozó mechanizmusát, a változó viszonyokhoz való adaptációs képesség megnyilvánulásait kell a „nemzetközi viszonyok” kutatójának feltárnia és elemeznie. Morton Kaplan, akit egyébként Ágh Attila is említ, *System and Process* című, 1957-ben megjelent munkájában már megkísérelte, hogy ezt a rendszerelmélet fogalmaival leírja, és működésének egyes törvényszerűségeit megállapítsa. Hogy kísérlete mennyiben járt hasznosítható eredményekkel, arra most nem térek ki,¹² csak azt hangsúlyozom, hogy ez az államrendszer regionális és kontinentális fokozatokon keresztül vált globálissá, és a legősibb időktől, a legrégibb államkapcsolatoktól kezdve befolyásolta vagy egyenesen meghatározta azoknak a társadalmaknak a sorsát, amelyek a rendszeren belül kifejlődtek vagy vele kapcsolatba kerültek.

Tehát nem a „nemzetközi termelési viszony” a kiindulópont, – amelynek mibenléte, tartalma Valki László hozzászólásából kitűnően még tisztázatlan –, hanem az államok közösségének történetileg állandóan változó rendszere, mely más társadalmi alakzatoktól, mint amilyen egy állam, illetve az általa összefogott és megszervezett társadalom, és annak belső törvényszerűségeitől ugyancsak különbözik. Ezt a nemzeti, illetve a nemzetközi termelési viszonyok vonatkozásában Ágh Attila is elismeri, amikor azt mondja, hogy az utóbbiaknál a poli-

tikai és egyéb társadalmi tényezők konstitutív szerepe nemcsak összehasonlíthatatlanul nagyobb, hanem radikálisan más jellegű,¹³ de nincs mód arra, hogy a megfogalmazás részleteiről vitatkozzunk, amikor mást kívánunk a vizsgálódás középpontjába helyezni, és más jelenséget vagy legalábbis annak más oldalát választjuk kiindulópontul. Azt pedig, hogy az államok rendszerének változása milyen módon befolyásolja a gazdasági viszonyokat, és hogy a gazdasági változások hogyan hatnak az államok rendszerére, azt *meggyőzően* csak konkrét példakon, a történeti fejlődés olyan beható és alapos elemzésével lehet kimutatni, ahogyan azt az eredeti tőkefelhalmozás vonatkozásában Marx, vagy az imperializmus viszonylatában Lenin tette meg – és pedig lehetőleg az államok rendszere egész történetének, tehát mind a XVI. századot megelőző, mind pedig azt követő történetének feltárásával. Amíg ez meg nem valósul, kockázatos dolog általánosításokba bocsátkozni.

3. Elsődlegesek vagy másodlagosak-e a nemzetközi termelési viszonyok? Meghatározóak-e a nemzeti termelési viszonyokkal szemben, vagy sem?

Ágh Attila koncepcióját Palánkai Tibor és Valki László részéről számos ellenvetés fogadta. Miután a vizsgálódások súlypontját másban látom, az elsődlegesség feszegetését is feleslegesnek érzem. Ha nem nemzetközi termelési viszonyokról, hanem következetesen az államok rendszeréről szólnánk, a rendszert alkotó és alakító tényezők jelentőségének értékelésében is hamar meg tudnánk egyezni. Nyilvánvaló, hogy egy világhatalom nagyobb hatást fejt ki a környezetül szolgáló államrendszerre, mint amennyi külső hatást kap, mivel ezek jelentős részét közömbösíteni tudja. Egy exponált helyzetben levő kis állam esetében viszont, amely ráadásul még a világpiac ingadozásaira is érzékenyen reagál, a hatás és a kölcsönhatás viszonya nyilvánvalóan fordított. Ez eddig magától értetődő közhely, érdekessé akkor válik, ha sikerül mindezt a régmúlt korok eseményeinek bemutatása során, a külkereskedelem adatainak rekonstruálása vagy egyes kül- és belpolitikai akciók leírása során számokkal, tényszerűen is bizonyítani, általánosságokban mozgó, voluntarista magyarázatok helyett. A nemzetközi kapcsolatok elmélete további fejlődésének előfeltétele a nemzetközi kapcsolatok történetírásának fellendülése. A hagyományos diplomáciatörténetnél szélesebben megalapozott vizsgálatok eredményei zárhatják le a vajúdas túl hosszú nyúlt folyamatát, és segíthetik világra a nemzetközi kapcsolatok tudományát.

¹ Vagyis Közép-Európa keleti felében és nem Kelet-Európa közepén, ami a Közép-kelet-Európa kifejezés használatából következne.

² *Külpolitika*, 1984. 1. sz. 112. l.

³ Ua. 120. l.

⁴ Ua. 111. l.

⁵ *Külpolitika*, 1983. 4. sz. 6. l.

⁶ *On, Wright*: The Study of International Relations. Appleton, New York, 1955. 33. és köv., valamint 506. l.

⁷ *St. Hoffmann*: International Relations. The Long Road to Theory. *World Politics*, 1959. Vol. XI. Reprinted in *I. N. Rosenau*: International Politics and Foreign Policy. The Free Press, New York, 1961. 422. l.

⁸ *Külpolitika*, 1983. 4. sz. 7. l.

⁹ A nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény szóhasználata.

¹⁰ Idézi *Gajzágó László*: A nemzetközi jog eredete. Budapest, Stephaneum, 1942. 421. l.

¹¹ „... amiképpen a múltban az uratlan emberek közt mindenki minden felebarátjával örökös háborúságban áll... azonképpen az egymástól független államok és népközösségek – de nem az egyének korlátlan szabadsággal rendelkeznek, hogy olyképpen cselekedjenek, ahogy az megítélésük, jobban mondva az őket képviselő személy vagy gyülekezet megítélése szerint a legelőnyösebb. Ám ugyanakkor állandó hadiállapotban és a csatározások mezsgyéjén élnek, határaikat fegyverek őrzik és ágyúkat körös-körül a szomszédjaikra szegeznek...”; *T. Hobbes*: Leviatan. Helikon, 1970. 184. l.

¹² Lásd *Herezeg Géza*: A nemzetközi kapcsolatok vizsgálata az Amerikai Egyesült Államokban. *Allam és Jogtudomány*, 1972. 1. sz. 3. és köv. l.

¹³ *Külpolitika*, 1983. 4. sz. 6. l.